

Cicero fordítási elvei

Hell György

A hivatalos irodalomtörténet adatai szerint a római irodalom azzal kezdődött, hogy Livius Andronicus (Kr.e. 240-ben) egy görög színdarabot fordított latinra. Önmagában ez az esemény talán még nem mond túl sokat, hiszen több más nép kultúrájának történetében is található ehhez hasonló kezdeményezés, de Andronicus tartós művelődési folyamatot indított el, amelyben a rómaiak a kultúraltabb görögöket tekintették példaképüknek.

1. Az előzmények

A görög-latin fordítások évszázados történetében kétféle szövegfajta figyelhetünk meg egymást követően. Az egyikben egy adott görög szöveg fordítása helyett a latin nyelvű ábrázolását kapjuk annak, ahogyan a görög szerzők mutatják be a mindennapi élet (különc) figuráit. Ennek a szövegek közvetítési módnak Andronicus a tipikus képviselője. Színdarabjainak szereplői görög ruhában járnak, görögül gondolkodnak és latinul beszélnek. Andronicus nem görög irodalmi alkotásokat ültetett át latinra, hanem a görög szerzők műveivel szórakoztatta (esetenként többet is egyetlen darabba összevonva) a római színházlátogató közönséget. Az Odüsszeiát is lefordította, illetve helyesebben: megírta latinul az Odüsszeia eseményeit. Meg sem próbálkozott azzal, hogy latin nyelvű szövege a görög eredetinek nyelvezetét és formáját valamilyen módon kifejezésre juttassa. Munkája során komoly nehézségei lehettek, komolyabbak, mint kétszáz évvel később Lucretius Carusnak, akinek azért okozott gondot a görög szövegek fordítása, mert korának latin nyelvét túl szegényesnek találta. Hiányolta belőle a megfelelő szavakat, kidolgozatlanak vélt bizonyos ismeretköröket, melyekről a görögök már tanulmányokat írtak (Lucretius Carus 1927. I. 135–139).

Andronicus munkái igazában még nem voltak fordításoknak tekinthetők, mint ahogy nem voltak azok követőinek, Terentiusnak és Plautusnak a munkái sem, bár színdarabjaikban már tógát viseltek a szereplők és a római utcanép kiszólásait harsogták. A görög kultúra termékei ismertté, sőt divatosá váltak a római társadalomban. Caesar korában fiatalok sora tanult görögül és járt görög oktatási intézményekbe azért, hogy műveltnek számíthasson. Teljes értékű fordítások is csak ebben a korban, mintegy kétszáz évvel Andronicus után, Cicero és Horatius századaiban jelentek meg a római irodalomban. Megszületett a

fordítás „művészete”, egy új „ars”, a szaktudás egy új területe, amely megszabta, milyen tulajdonságokkal rendelkezzen az igazi fordítás. A fordítás elmélete felé vezető úton Cicero tette meg az első fontos lépést.

Marcus Tullius Cicero (i.e. 106 – i.e. 43) nem volt „igazi hivatásos” fordító. Politikus volt és szónok, beszédek, retorikai munkákat, filozófiai értekezéseket írt, a tőle ránk maradt fordítások csak részét képezik írói tevékenységének. A klasszika-filológia művelői nagyobb és kisebb fordításairól beszélnek, az elsők közé Xenophón *Oeconomicus*-át veszik, Platónról a *Prótagorasz*t és a *Timaios*-sz, Aratosz hosszú tankölteményét, valamint néhány beszédet Aiszkhinészről és Démoszthenészről. Mindezekből csak töredékek maradtak ránk, a *Timaios*-szből két részlet kivételével megmaradt az egész munka, Aratosz munkájának mintegy a fele, de a többről csak utalásaiból, illetve mások említéseiből tudunk. A kisebb fordításai közé azokat a (sokszor csak mondatnyi) szövegrészeket számítják, amelyek elszórtan találhatók meg különböző munkáiban, pl. *Az államban*, *Az istenek természete* című munkában, a *Cato Maiorban* és még egyebekben. Ezeken a szövegeken kívül találhatunk még nála olyan kölcsönzéseket, amelyeket szabadon vett át görög szerzőktől és nem tekinthetők fordításnak.

A fordításra vonatkozó elképzeléseit élete során Cicero nem foglalta össze külön munkában, de különböző írásaiban elszórtan kitért a fordítás kérdéseire. Megjegyzései alapján túlzás lenne egy általa elgondolt fordításelméletről beszélni (ilyen rendszerek csak a XX. században jönnek létre – Klaudy 1997: 17), de véleményeinek következetesen azonos tartalma följosít bennünket arra, hogy jellegzetes fordítási szempontokat tulajdonítsunk neki. Emellett maradt ránk annyi „tisztá” fordítás Cicerótól, hogy képet alkothassunk magunknak arról is, hogyan valósította meg a fordítások mikéntjéről vallott elgondolásait.

A nagyobb fordításelméleti munkák mind megemlékeznek Cicero szerepéről. Hangsúlyozzák jelentőségét, kiemelik érdemeit (pl. Fjodorov 1953, Mounin 1963, Steiner 1975, Kelly 1979), de már a XIX. század végétől kezdve külön tanulmányok foglalkoznak fordításainak jellegzetességeivel (pl. Atzert 1908, Poncelet 1957, Müller 1964). Különböző klasszika-filológiai írások, amelyek Cicero szókincsével, stílusával, nyelvhasználatának sajátosságaival, munkáinak forrásaival foglalkoznak, fordítási technikájára vonatkozólag is sok információt szolgáltatnak. Ha magyar klasszika-filológiai tanulmány Ciceró fordításairól külön még nem jelent is meg, a magyarul kiadott munkáihoz írt jegyzetek alkalmanként szintén tesznek fordítási kérdésekre vonatkozó megjegyzéseket.

A cikk nem kíván részletesen foglalkozni Cicero fordításainak elemzésével, hanem inkább fordítási elveinek tisztázására, értelmezésére törekszik. Ennek megfelelően mindenekelőtt a fordítás módjaira vonatkozó megjegyzéseit elemzi, és ezekhez hoz példákat a tőle vett fordításokból. Gondot jelent eközben, hogyan hivatkozhatunk a szövegekre. Mivel Cicero görögből fordított latinra, két olyan nyelven kellene idézeteket hozni, amelyek egyike sem számít élő nyelvnek ma már, sőt közismerteknek sem számítanak. A latint ugyan tanítják a középiskolákban, de a görögöt már alig. Éppen ezért eredeti görög szövegrészek csak nagyon ritkán találhatók majd a cikkben, legföljebb csak egy-két szavas kifejezések, amelyek közismert szavakból állnak, vagy könnyen kielemezhetők. Hosszabb szövegrészeket magyar fordításaikban tudunk majd össze-

hasonlítani egymással. (Ezek mindig alkalmi saját fordítások, amikor a munka magyar kiadása nincs külön megadva.)

Csaknem minden munka a *De optimo genere oratorum* szövegrészletét idézi, amikor Cicerónak a fordításról alkotott felfogását kívánja bemutatni. Az idézett szövegben Cicero először korábbi fordításaira tekint vissza, felsorolja, hogy már lefordította Platón *Prótagoraszt*, Xenophón *Oeconomicumát*, Aeschinus és Démoszthenész egymás elleni két remek beszédét, és ehhez fűzi hozzá:

... nec converti ut interpres, sed ut orator, sententiis iisdem, et earum formis tamquam figuris, verbis ad nostram consuetudinem aptis. In quibus non pro verbo verbum necesse habui reddere, sed genus omnium verborum vimque servavi. (*De opt.* 14)

... nem tolmácsként fordítottam (öket), hanem szónokként, a gondolataikkal, kifejezésmódjaikkal, alakzataikkal és szólásaikkal a mi nyelvszókásainknak megfelelően. Nem szót szóval tartottam fontosnak visszaadni munkáikból, hanem igyekeztem megőrizni a szavak használati módját és teljes jelentését. ... (H. Gy. ford.)

Cicero ezen híres soraiból általában csak a mondat utolsó részét szokták idézni: „... non pro verbo verbum necesse habui reddere ...” vagyis: „... nem szóról szóra – szót szóval – tartottam szükségesnek visszaadni ...”.

Amikor kijelentjük, hogy a fordított szövegnek (Cicero szerint) nem a szavakban kell egyeznie a kiindulási szöveggel, akkor a fordítás kérdésében szavakat állítunk szembe jelentéssel. A szavak és a jelentések közötti viszony azonban csak egyikét adja meg azoknak az összefüggéseknek, amelyek a teljesebb idézetben megtalálhatóak. Cicero ugyanis két szembeállítást alkalmaz a fenti szövegben. Az elején arról beszél, hogy nem tolmácsként akar fordítani, hanem szónokként. A szó szerinti fordítást – mint el nem fogadható alternatívát – csak később említi egy olyan fordítási módhoz viszonyítva, amelyik megőrzi a „szavak használati módját és teljes jelentését”. A két szembeállítás közül ez az utóbbi szűken nyelvi vonatkozású, az első – a szónok fordítása és a tolmács (szóbeli) fordítása közötti különbség – nem ilyen, hanem ennél sokkal szélesebb körű. Ebben Cicero két foglalkozásról és a nekik megfeleltethető fordítási módokról beszél, de úgy, hogy a szónok fordítása az ő személyes fordítási módjára vonatkozik. Cicerónak a fordításról alkotott felfogásáról tehát csak akkor tudunk megfelelő véleményt kialakítani magunknak, ha tudjuk, mi jellemzi a tolmácsot és mi a szónokot, mit tud az egyik és mi várható el a másiktól. Az a kijelentése, hogy ő nem szóról szóra fordít, valójában csak ezek ismerete alapján értelmezhető.

2. A szónok és a tolmács

Cicero korának tolmácsai kereskedelmi ügyletekben, politikai egyezkedésekben, közéleti ügyes-bajos dolgokban segédkeztek, amihez legalább két nyelv tudásán és megfelelő tárgyi/szakmai ismereteken kívül nem okvetlenül volt

szükségük különösebb iskolázottságra. Nyilván az sem volt fontos, hogy a tolmács mindig egyértelműen és összefüggő mondatokban, kerek egészet adó szövegben adja vissza a másik nyelven elhangzottakat. A szokásos tolmácsolás körülményei általában olyanok, hogy mindig adnak lehetőséget utólagos tisztázásra vagy részletezésre, ha arra még szükség van. Ennek például az is oka lehet, hogy a tolmács nem értette meg kellő módon a közvetítendő szöveget vagy esetleg nem formálta meg egyértelműen mondanivalóját. Ilyen helyzetre utalhat Cicerónak egy kijelentése, amelyben „indisertus interpres”-ről beszél. Ez a kifejezés pontosan ellentéte az egyébként sokszor olvasható „disertus orator”-nak, amelyben a „disertus” ékesen, művelten szólót jelent. Ezzel kapcsolatban nem kell föltétlenül arra gondolnunk, hogy Cicero lebecsüli a tolmácsokat vagy a ténykedésüket. Ő egyszerűen csak szembeállítja magát velük, önmagát a szónokok közé sorolja és tevékenységét is a szónokokra jellemzőként értékeli. Ezek alapján minden bizonnyal helytelenül járunk el és nagyon leegyszerűsítjük Cicero gondolatait, ha sokat emlegetett szavai mögött csak valamilyen „szabad” fordítási igény óhaját sejtjük meg. Az „ut orator” – a szónok fordítási módja – ennél sokkal gazdagabb tartalmat rejt magában, mint csak annyit, hogy nem szabad szóról szóra fordítani.

Cicero idejében mind a szónok, mind a tolmács tevékenysége tanult mesterségnek számított, de tanultságuk nem állt azonos szinten. Egy tolmács számára elegendő lehetett, hogy elsajátította korának általános alapvető ismereteit, azaz megtanult írni és olvasni, tudott számolni és kellő gyakorlati ismeretei voltak az életnek azon a területén, amelyre tolmácsolásai vonatkoztak. További ismeretekre nem okvetlenül volt szüksége. A szónoknak olvasnia kellett a görög és latin irodalom termékeit, a nagy szónokok beszédeit, a meglévő szónoklattani munkákat és a filozófusok munkáit. Mindezek közül Cicero az utóbbit tarja a legfontosabb ismereti anyagnak, amely semmiképpen sem hiányozhat a szónok képzettségéből. „Ha egyáltalán vagyok valami, azt nem a rétorok iskoláinak, hanem az Akadémia sétányainak köszönhetem” – mondja magáról (*A szónok* 3), de ennek ellenére nem a filozófust helyezi (a közügyeket érintő) foglalkozások élére, hanem a szónokot. Eljárását a filozófia és a szónoklattan viszonyának alakulásával indokolja: A régieknél a beszéd művészete még egyaránt magába foglalta a tudást és az erkölcsös emberi tevékenység szorgalmazását, de ez az egység megszűnt az idők folyamán. Cicero szerint Szókratész tette meg ezt az „abszurd, szükségtelen és siralmas” lépést azzal, hogy a filozófiát olvásztotta az ékesszólástól (*De or.* III. 61). Őt követően „... a filozófusok lenézték az ékesszólást, a szónokok viszont nem vették komolyan a bölcséletet” (*De or.* III. 72). Szereti a sztoikusokat, mert a szónoklás művészetét bölcsességnek és gyakorlati tudásnak tartják (*De or.* III. 65). A jó szónok nem egyszerűen csak művelt ember, hanem társadalmának kiemelkedően művelt tagja (*De or.* I. 5), aki még a filozófusokat is felülmúlja, mert nemcsak ismeri az igazságot, hanem azt meggyőző formában másnak is át tudja adni. A filozófus szabatosan fejti ki mondanivalóját, a szónok „dús szóözönnel” tud hatni másokra (*A szónok* 19). Ezt a szónokot állítja szembe Cicero a fordítás kérdésében a tolmáccsal és ennek fordítási módjával. Mindketten tudásukat veszik igénybe, de a szónok

sokkal többet tud a nyelvről, mint a tolmács (Cicero tolmácsa!), és egészen más szempontok felhasználásával közvetíti az egyik nyelv szövegét a másikba. Nézetei vannak a nyelvről, a szövegben mondottak szerepéről és tudja, mit várnak el a leendő olvasók egy fordítástól.

3. A fordítás szükségességéről

A fordítás elméletével foglalkozó munkák között kevés olyan akad, amelyik elvileg igyekezne tisztázni, szükségünk van-e a fordításra. Schleiermacher például csak részben tartja szükségesnek. Főlöszlegesen tartja a fordítást olyanok számára, akik annyira jól tudják az idegen nyelvet, hogy mindent megértenek, és nemcsak igényük nincs arra, hogy egy másikkal kapcsolatba hozzák, de meg sem tudnának teremteni egy ilyen kapcsolatot. Olyankor is szükségtelennek tartja a fordítást, amikor túl alacsony fokon áll az idegen nyelv ismerete. Ilyenkor legfőljebb szabad utánzást enged meg, de fordítást nem. Erre szerinte csak olyanoknak van szükségük, akik az idegen nyelvet a „nyelv szerelmese” szintjén ismerik, azaz kiválóan birtokolják, de még az idegenszerűség ízével. Ilyen alapon van szükség fordításra, és az így kialakuló igény – szerinte – egyúttal a fordítások milyenségének kritériumát is megszabja (Schleiermacher 1813 in Störig 1963: 51).

Humboldt az irodalmi tevékenység egyik nélkülözhetetlen részének tekinti a fordítást, amelyre azért van szükség, mert tágítja ismereteink körét és gazdagabbá teszi a nyelvet (Humboldt 1816 in Störig 1963: 81). Walter Benjamin filozófiai távlatokba vetíti a kérdést és azért igényli a fordítást, mert az „igaz nyelvet” sem nélkülözhetjük, amelyen minden gondolat szabadon (spannungslos) rögzíthető. Ez a nyelv viszont a fordításokban van elrejtve, bennük szólalnak meg egységesen a különböző nyelvek mondatai, ítéletei, költői alkotásai (Benjamin 1923 in Störig 1963: 190). Ortega y Gasset már filozófusként nyilatkozik, amikor minden fordításban az emberre jellemző ténykedést lát. Szerinte a fordítás éppen úgy a lehetetlenséget akarja megvalósítani, mint minden más tipikus emberi törekvés. Ezért van rá szükség (Ortega y Gasset 1937 in Störig 1963: 330).

Cicero abból a feltevésből indul ki, hogy a fordítás lehetséges, bár nem minden tekinthető fordításnak, amit annak tartanak. A legfőbb jóról és rosszról írt munkája (*De finibus bonorum et malorum*) elején felteszi a kérdést, szükség van-e fordításokra. Az idegen nyelvet (görögöt) tudók közül sokan azt mondják, nincs rá szükség, hiszen eredetiben is mindig el tudják olvasni, amire igényük van. Akik ezt mondják, elfeledkeznek arról, hogy az irodalmi alkotásokat fordításban még akkor is sokan élvezik, ha ismerik az eredetit, és a fordítás sem kifogástalan. Ugyancsak szívesen olvas idegen nyelven mindenki egy újonnan megjelent értekezést egy korábban már mástól is kifejtett tárgykörben, ha az új értekezés tartalmasan van megírva. Ehhez hasonlóan van szükség az idegen nyelvű szöveg mellett annak fordítására is, ha az nem egyszerűen csak másolata az eredetinek, hanem ha elolvasásra érdemes újat is tartalmaz (*De fin. I.*

4–10). Ilyen igazi fordításokat viszont ne a tolmácsoktól várjunk, hanem a szónokoktól. Tőlük kaphatunk olyan szövegeket, amelyekben az eredeti megtartása mellett megtaláljuk a fordító szakmai, nyelvi, grammatikai, stilisztikai, szónoki tudását, azaz az egész embert.

4. Azonosság és változtatás a fordításban

A *De optimo genere oratorum* szövegét főként azok idézik előszeretettel, akik a szó szerinti fordítást elítélendőnek tartják és Cicero tekintélyét használják fel véleményük alátámasztására. Cicero nézetei azonban nem ilyen egyszerűek és nem is ennyire egyoldalúak. A *De finibus bonorum et malorum* című művében, ahol a fordítás szükségességéről is olyan részletesen beszél, a következőket írja:

Quamquam si plane sic verterem Platonem aut Aristotelem ut verterunt nostri poetae fabulas, male, credo, mererer de meis civibus si ad eorum cogitationem divina illa ingenia transferrem. Sed id neque feci adhuc nec mihi tamen ne faciam interdictum puto. (*De fin.* I. 7)

Ha azonban szó szerint fordítottam volna Platont vagy Arisztotelészt, úgy ahogy költőink a szindarabokat fordították, azaz, véleményem szerint, rosszul, nem érdemeltem volna-e elismerést polgártársaim részéről, ha gondolatviláguk gazdagítására így fordítottam volna le az említett isteni tehetségeket. Ezt nem tettem meg mostanáig, de azért nem hiszem, hogy bárki megtilthatná nekem. (H. Gy. ford.)

Cicero tehát nem ítéli el egyértelműen és nem utasítja el feltétel nélkül a szó szerinti fordítást, de mindenképpen helytelennek tartja, ha valaki a lehetséges szónoki fordítási móddal szemben ezt a megoldást választaná. A szó szerinti fordítást nem önmagában tartja rossznak, hanem csak a szónoki fordítás lehetőségével szemben. Ebből azonban az is következik, hogy a szónoki fordítás lehetőségének hiányában nem kell elutasítani a szó szerinti. Cicero maga is példát szolgáltat ilyen esetekre. Amikor Epiktétoszt önnön szavaival cáfolja a *Tusculumi beszélgetések* című könyvében, akkor az erre a célra hozott idézetei annyira pontosak, (szó szerintiék Lassi 1967: 22 szerint), hogy tolmácsolás eredményének tekinti őket: „... fungar enim iam interpretis munere ...” (*Tusc.* II. 26). „... tolmácsolási feladatot láttam el ...” (H. Gy. ford.) Elemzői is kiemelik, hogy minden változtatás nélkül szó szerint fordít, valahányszor fogalmi meghatározást vesz át, vagy olyan bonyolult szöveghelyre lel, amelyet valószínűleg ő sem lát át teljes egészében (Müller 1964: 76).

A szó szerinti fordítást természetesen nem szabad szélsőségesen értelmezni, hiszen ilyesmire száz százalékosan sosem nyílik lehetőség. Két nyelv között mindig adódnak olyan szerkezeti eltérések, amelyek az eltúlozva értelmezett szószerintiséget eleve lehetetlenné teszik. Ennek szemléltetésére Cicero fordításaiból bőven találunk példákat.

a) A görög névelős, a latin névelő nélküli nyelv. A határozott névelős főneveket Cicero hol névmásos főnévvel fordítja, hol jelzői mellékmondatba fog-

lalva kapcsolja őket a mondathoz, pl. *to meikhthén* – az a keverék, tá poiétiká – amelyek hatásosak; *to genomenon* – ami megszületett stb.

b) A melléknévi igenevek sem egyeznek a görögben és a latinban. Az utóbiban a múlt idejű alak (a magyarhoz hasonlóan) szenvedő értelmű, a görög cselekvő forma megfelelője hiányzik. Ezeket az alakokat a latinban jelzői mellékmondattal lehet visszaadni.

c) Mind a görög, mind a latin előjárós nyelvek, de az előjárók jelentésében és főként a használatukban jelentős különbségeket találhatunk a két nyelv között. A görög előjárók általában gazdagabb értelmezésűek, és konkrét jelentésük mellett gyakori az elvont értelmű használatuk. A *kata* vonatkozhat helyre, de kaphat viszonyító, valamilyen dolognak megfelelő *szerinti* értelmet. A klasszika-filológia elemzői szerint Cicero sokszor csak a konkrét jelentés értelmében használja a neki megfelelő latin *a, ad* előjárót, sőt, érezve a fordítás helytelenségét, sokszor egyszerűen kihagyja a *kata* előjárós kifejezést (Müller 1964: 83).

Nagyobb gondot jelentettek Cicero számára az előjárós főnevek olyan esetben, amikor azok nem az igének valamilyen határozói bővítőjét fejezték ki, hanem a közvetlenül megelőző főnévhez kapcsolódtak (határozói) jelzőként. A latin előjárók ilyen szempontból a magyar főnévragokhoz hasonlóan viselkednek, főnevüket közvetlenül az igével hozzák határozói kapcsolatba, egy megelőző főnév jelzőjeként csak akkor értelmezhetők, ha a nagyobb egységből hiányzik az igei állítmány. (*Csavarkötés kettős anyával* címként kifogástalan, de lehetetlenül hangzik a *Cikket irt a csavarkötésről kettős anyával* mondatban.) Megoldásként Cicero birtokviszonnyal (*lélek szerinti öröm helyett a lélek öröme*), igenév betoldásával (*elefántcsont élettelen testből helyett élettelen testből kivont (kiemelt) elefántcsont*) vagy jelzői mellékmondattal fordít, úgy ahogy azt ilyen helyzetekben ma is tesszük. A definíció értékű kifejezésben viszont a „hátravetett jelzőt” ő is megtartja, pl. „*miseriordia est aegritudo ex miseria alterius iniuria laborantis*” (*Tusc. IV. 18*) – „az együttérzés bánkódás egy igazságtalanságot elszenvedő másvalaki szerencsétlenségén” (H. Gy. ford.).

A jelzői előjárós szerkezetek igen sokfélék, a szavaktól eltérően általában nem kapnak állandó lexikális értéket, használatukra a mondanivaló, a tartalmi szöveggörnyezet ad lehetőséget a szerzőnek. Előfordulhat azonban az is, hogy egy fogalom jelölésére egy szerző rendszeresen ugyanazt az előjárós jelzős szerkezetet használja. A sztoikusok írásaiban gyakran fölbukkan a *tá próta kata phüszin* kifejezés a természet alapvető elemeinek jelölésére (= az elsők a természet szerint). Az elmondottak alapján nem várhatjuk el, hogy erre csak egyetlen fordítási alakot találjunk Cicero munkáiban, de a meglepő változatosságban, amellyel a kifejezést lefordítja, már Cicero fordítási elvei érvényesülnek. Müller az alábbi változatokat sorolja föl: *azok a dolgok, amelyeket az ember természete elsőként illet* (*Acad. II. 131*), *azok, amelyek első természet-adatok*, (*De fin. II. 33*), *azok, amelyeket a természet elsőnek fogadott el* (*De fin. III. 17*, *a természet első dolgai* (*De fin. II. 34*) *a természet alapelvei* (*De fin. III. 3*), illetve melléknévként: *természeti/természetes* (Müller 1964: 83). Ezek a fordítási módok már nem csak arról tanúskodnak, hogy a latinból hiányzó görög előjárós jelzőt Cicero kénytelen valamilyen más nyelvtani szerkezettel visszaadni, hanem valami másról is, ami közvetlenül Cicero fordítási elveivel áll kapcsolatban.

5. A szöveg és a mondanivaló azonossága a fordításban

A bevezetőben idézett Cicero-szöveg azzal fejeződik be, hogy Cicero nem szóról szóra kívánja a görög szövegeket visszaadni, hanem a szavak használati módjával és a teljes jelentéssel együtt. A körmondat, amelyben ezeket a kifejezéseket használja, a szó szerinti fordítást említi (*non pro verbo verbum*) és ezzel szemben hangsúlyozza, hogy a fordításban a szavak használati módjának és a jelentésnek kell érvényesülnie: „In quibus non pro verbo verbum necesse habui reddere, sed genus omnium verborum vimque servavi” (*De op.* 14). A tolmács és a szónok fordításai között itt érzékeltetett különbség tulajdonképpen a folytatása a megelőző mondatban hozott kijelentésnek és azzal együtt egy kettős szembeállítást tartalmaz. Az elején Cicero a tolmácsot a szónokkal állítja szembe, (erről a korábbiakban már szó volt) a másokban viszont azt a kettősséget emeli ki, amelyik a szónok fordítását különbözteti meg a tolmácsétól. A kettősségnek egyik tagja grammatikai jellegű (szavak), a második általánosabb érvényű (használati mód, teljes jelentés). Ez a második szembeállítás a fordításelmélet mai művelői szempontjából is mértékadónak számít, hiszen Cicerohoz hasonlóan a fordított szövegeket most is egyrészt a szűkebb grammatikai kategóriák alapján hasonlítjuk össze az eredetivel, és ezekhez tesszük hozzá az általánosabb szempontokat.

Az idézett mondatban Cicero a fordítás elméletének egyik lényeges, ha nem a leglényegesebb kérdését érinti. Meg kívánja határozni, milyen lehet az a szöveg, amelyik még egy másik szöveg fordításának nevezhető. Vannak, akik úgy gondolják, elegendő, ha a forrásszöveg és a fordítás között valamiféle azonosságot (ekvivalenciát) keresünk, egy szó szerintit, egy szerkezet szerintit vagy egy valamilyen jelentés szerintit (Klaudy 1997: 89–104). Egy ilyen válasz azonban túlságosan is leszűkítve, egyoldalúan határozza meg a fordításnak nevezhető szöveget. Nem csak azt kell ugyanis megadnunk, miben egyezik két szöveg, hanem azt is, miben térhet el a kettő, és milyen lehet az a szöveg, amelyik eltéréseivel még mindig fordításnak tekinthető. A kérdés nagyon hasonlít az összehasonlító nyelvészet kezdeti éveiben fölvetett problémához: melyik nyelvre mondhatjuk azt, hogy rokona egy másiknak? Kétségtelen, hogy két rokon nyelv között valamilyen azonosságnak kell lennie, de milyen mértékűnek? Teljesen nem lehetnek azonosak, mert akkor ugyanaz lenne a kettő, valamikor viszont azonosak voltak és ebből az azonosságból alakultak tovább eltérő módon. Az azonosságon kívül tehát valamilyen eltérésnek is kell lennie a két nyelv között, és a rokonság megállapításához a közös vonásokon kívül az eltérés mértékét is meg kell tudni állapítani. A fordítás esetében valami hasonlóval szembeállunk.

Cicero is beszél azonosságról, de a kérdést más módon közelíti meg. Természetesnek tartja, hogy a fordításban meg kell őrizni valamit, hiszen erre a sokat említett idézetében kétszer is utal: „... non ... necesse habui reddere, sed ... servare ...” Mindkét ige valamiféle megtartást fejez ki, a *reddere* a ‘visszaadni’, a *servare* a ‘megőrizni’ jelentéssel, de a két szó használatával Cicero nem a szavak azonos tartalmi vonásait hangsúlyozza, hanem a bennük érvényesülő különbségeket, hiszen egymással szembeállítva hozza őket. A *reddere* és a *servare*

ugyanis nem azonos módon jelentik a megőrzés gondolatát. A köztük meglévő különbséget valószínűleg a XV. és XVI. század humanistái vették észre és fejtették ki először. Dolet a *Commentarii linguae latinae* című könyvében (Dolet 1536–38 in Norton 1984) jelentős különbségeket talál a két ige között. A *reddere* szerinte egyszerű visszaadást jelent, annak az írott szövegnek a visszaállítását, amelyik – a nyelv háttérbe kerülése vagy egyéb történeti okok miatt – kiesett az élő kapcsolatok köréből, feledésbe merült és most vissza kell szolgáltatni a jelennek. A fordítás kérdésével foglalkozó humanisták szerint erre gondolt Cicero, amikor a szó szerinti fordításról beszélt. A *servare* igével kapcsolatban viszont más fajta megőrzésre kell gondolnunk. Olyasvalaminek a megtartására, ami tulajdonképpen nem veszett el soha, mert mindig megvolt jelentésként mint élő mondanivaló (diszkurzus) a szövegben, amelyet most a régi helyett egy új kifejezési formába foglalva őrzünk tovább (Norton 1984: 193–5). A *reddere* tehát azonos írott szöveget ad vissza más nyelven, hogy belőle az eredetivel egyező tudást vonhassunk ki, a *servare* megtartja az azonos mondanivalót (a tudást), de ezt egy új nyelv keretében fejezi ki. Az írott szöveg és a mondanivaló azonosságának megőrzése azonban távolról sem jelentenek azonos feladatot.

A szó szerinti fordítás igénye az írott szöveg azonosságának követelményét hangoztatja. Ez a fölfogás a mondat legkisebb önálló egységeinek azonosságát keresi a két szövegben és feltételezi, hogy egy ilyen egyezéssel a belőlük alkotott nagyobb szerkezetek azonossága is biztosítva van. A gépi fordítás is ilyen feltételezéssel indult. Mivel azonban nyilvánvaló volt, hogy 100%-os azonosságot hiába keresünk két nyelv szavai között, hamarosan olyan (interlingva jellegű) közties leírási rendszer került a vizsgálódások középpontjába, amelyik a nyelvek fölött áll, általános nyelvi tulajdonságokkal rendelkezik és amellyel (az elgondolás szerint) minden nyelv szövege leírható. Ha a kiinduló szöveget ennek szerkezeteibe fordítjuk át, akkor minden szükséges információval rendelkezünk ahhoz, hogy abból bármilyen más nyelvre át tudjunk térni. Az írott szöveg azonosságának elve tehát ebben az elgondolásban is megmaradt, de már nem a szó szerinti egyezés szintjén, hanem a szavaknál nagyobb egységekre vonatkoztatva.

Egészen más feltételeknek kell eleget tennünk akkor, amikor a mondanivalót akarjuk megtartani. Ennek azonossága ugyanis nem sérül, ha az eredeti helyett azonos jelentésű más nyelvi formát használunk, ha valamivel, pl. egy értelmezéssel vagy magyarázattal bővítjük a szöveget, vagy ha valami lényegtelen részt elhagyunk belőle. Az írott nyelvi anyag ilyenkor természetesen megváltozik, de a szöveg jelentése még azonos marad a változtatás után is. Kérdéses, szabad-e az írott szöveghez ragaszkodni olyankor is, amikor az eredeti megfogalmazása annyira homályos, hogy egy szó szerinti fordítás az érthetőséget veszélyezteti. Egy más módon, világosabban kifejtett jelentés ilyenkor csak előnyére válhat a szövegnek. A megőrzésnek ezt a jelentésre alapozott változatát érzékelteti Cicero, amikor idézett szövegének folytatásaként a következőket írja: „Non enim ea me adnumerari lectori putavi oportere, sed tamquam appendere” (*De op.* 14). „A feladatomat azonban nem abban láttam, hogy (egyszerűen) felsoroljam a szavakat az olvasó számára, hanem hogy mintegy a súlyuknak megfelelően sorakoztassam fel őket” (H. Gy. ford). A fordítás utolsó

tagmondata a latin szöveg igéjének, az *appenderének* szövegbeli jelentését igyekszik visszaadni. A szótárak szerint az *appendere* jelentése ‘fölfüggeszteni, megmérni, súlyának megfelelően kiosztani, (szavakat) megválogatni’. Mindez a jelentés a megelőző ige, az *adnumerari* jelentésével (‘fölsorolni, odaosztani, hozzászámolni’) van szembeállítva igazi fordítói feladatként. Az egyik, az *adnumerari* egy meglehetősen mechanikus ténykedésre utal, a második (az *appendere*) egy ennél sokkal összetettebbre, amely inkább van személyhez kötve, nagyobb önállóságot és több felelősséget igényel, mert értékelést és változtatási lehetőségeket is tartalmaz.

A lefordított szövegben megjelenő változtatások részben a grammatikai kategóriákra vonatkoznak, részben egyéb egységekre. Cicero nem részletezi sehol, mire gondol, de egy összevetésével lehetőséget nyújt arra, hogy ezek jellegére következtethessünk. A fordítás szükségességéről szóló fejtegetésében (*De fin.* I. 4–10, ld. fentebb) Cicero a maga fordítási módját egyrészt a (rossz) tolmácsolással hozta kapcsolatba, másrészt azokkal az idegen nyelvű (görög) szövegekkel, amelyek már ismert kérdésekről szólnak új megfogalmazásban és olvasásra érdemesek. Mivel a jó fordítások is mindig érdemesek az olvasásra, nem adhatják kínos pontossággal az eredetit. Az új nyelvi köntösön kívül a jó fordításokban mindig található olyan változtatás, ami (az új cikkekhez hasonlóan) gazdagabbá, olvasmányosabbá teszi őket az eredetnél. „Quid si nos non interpretum fungimur munere, sed tuemur ea quae dicta sunt ab iis quos probamus, eisque nostrum iudicium et nostrum scribendi ordinem adiungimus?” (*De fin.* I. 5) „De tegyük föl, hogy nem a tolmács szerepét vállalom magamra, hanem a választott tekintélyek tanait megtartva ezekhez a magam kifejezési módját és még a véleményemet is hozzáadom? (H. Gy. ford.)

Cicero tehát jogosnak tartja a változtatásokat. Nem a szükségszerű módosításokra gondol, hiszen ezek nyelvi kényszerűségből születnek, amelyek elől a fordító nem tud kitérni, hanem olyan tartalmi módosításokra, stilisztikai változtatásokra, amelyek nem változtatják meg a szöveg fordítás jellegét, de olvasmányosabbá, gazdagabbá teszik. A fentebb utolsónak hozott hátravetett jelzős példák nem tekinthetők szükségszerű változtatásoknak, hiszen egy állandóan azonos formában ismétlődő görög (szak)kifejezésnek egy állandó latin felelne meg. Cicero változtat, de a művelt szónok módszerével úgy, hogy a megváltoztatott szöveg jó fordítást adjon. Kérdéses marad, meddig mehetünk el a módosításokban úgy, hogy még mindig fordításról beszélhessünk. A továbbiakban néhány példán próbáljuk meg értelmezni, milyen módon tért el Cicero a kiindulási szövegeitől egyrészt a szavak megválasztásának módjában, másrészt a nagyobb szövegegységek, a körmondatok megszerkesztésében.

6. Cicero fordítói szabadsága

6.1. A szinonimák használata

A szöveg módosításának legegyszerűbb (és talán legártalmatlanabb) módja az, hogy a fordító az ismétlődő szót következetesen nem ugyanazzal a szóval fordítja, hanem a szinonimikus megfelelők valamelyikével. Kérdéses ilyenkor,

megtartják vagy megváltoztatják-e a szinonimák az írott szöveg azonosságát. Egy szigorú nyelvészeti felfogás szerint igazi szinonimák nincsenek, és a szinonimának mondott egységek tagjai, ha csak csekély mértékben is, de különböznek egymástól. Ennek a nézetnek megfelelően az írott szöveg azonosságának biztosítása érdekében a fordító nem használhatja szinonimákat. Szerencsére sok nyelvész más véleményen van: elfogadják a szinonimákat, de komoly megszorítással, elsősorban a tartalomban szegény szavak, pl. kötőszók, határozószók, vagy a rögzített jelentésű terminusok körében.

Cicero gyakran használ szinonimákat. A görög *de* kötőszó nála lehet az *autem*, *tum*, *iam*, *vero* valamelyike, a szakkifejezések körébe tartozó *fronészisz* hol *intellegentia*, hol *prudencia*, hol *sapientia*, a görög *ennoia* lehet *notio* vagy *intelligentia*, az *archét* fordítja *principium*nak, *rationis exordium*nak, vagy *causa iustissimanak* stb. A *Timaiosz*-ban az *apergadzeszthait* két igével fordítja (*perpolire et absolute*), holott másutt eggyel is megelégszik (*facere* ill. *efficere*). Az igei szinonimák használatára szemléletes példát találunk nála egy Platón szöveg (szabad fordításában):

Platón: A *kezdet* pedig nem *keletkezhetik*. Mert a *kezdetből* kell minden *keletkezőnek származnia*, de neki magának semmiből sem lehet *erednie*, mert ha a *kezdet* valamiből *eredne*, *kezdet* már nem lehetne. Minthogy pedig a *kezdet* nem *keletkezhetik*, szükségképpen elpusztíthatatlan is. Hiszen ha maga a *kezdet* pusztulna el, akkor sem ő maga valamiből, sem más öbelőle nem *keletkezhetnék*, ha egyszer *kezdetből* kell mindennek *keletkeznie*. A *mozgás kezdete* tehát az, ami önmagát *mozgatja*. Ez pedig sem el nem pusztulhat, sem nem *keletkezhet*, különben az egész világ és minden *keletkezés* összedőlne és megállna, és többé nem volna honnan *mozgásba jönnie* és *keletkeznie*. (Platón 1984 II: 744. Kövendi Dénes ford., kiemelés: H. Gy.)

Cicero: A *végző* oknak ugyanis nincs *eredete*, minden belőle *keletkezik*, maga viszont nem *születhetik* semmiből sem. Nem lehet *végző* ok, ami másból *támad*. De ami sohasem *keletkezik*, nem is szűnik meg. Mert ha egy *végző ok* megszűnt létezni, nem *születhetik* másból újjá, és önmagából sem *hozhat létre* mást, minthogy mindennek *mozgó végző okból* kell *létrejönnie*. Ezért a *mozgás végző oka* abból *származik*, ami magától *mozog*, ez nem *születhetik*, nem is *pusztulhat el*, mert különben az egész égboltnak össze kellene *omolnia*, az egész természetnek meg kellene *állnia*, és nem találna olyan erőt, amely megadja *mozgásának az első lökést*. (Cicero 1995: 199–200 Havas László ford., kiemelés: H. Gy.)

A két szövegrészben a keletkezéssel kapcsolatos igék és főnevek használata érdemel figyelmet. Platón szövegében kilenc ilyen szó fordul elő (*kezdet*; *keletkezik*, *keletkező*, *keletkezés*; *származik*; *ered*; *mozgás*; *mozgat*; *mozgásba jön*), közülük három szinonima: *keletkezik*, *származik*, *ered*. Cicero tizenkét szót használ (*eredet*; *végző ok*; *keletkezik*; *születik*; *támad*; *létrejön*; *létrehoz*; *származik*; *mozgás*; *mozog*; *mozgó*; *lökést ad*), két szinonimacsoporttal: *kezdet*, *végző ok*, illetve *kelet-*

kezik, születik, támad, létrejön, származik, létrehoz. A szavak választékos bősége főleg az utóbbi igékkel válik gazdagabbá, és ezek váltott alkalmazása teszi Cicero szövegét olvasmányosabbá.

Egy másik „fogása” Cicerónak abban áll, hogy bizonyos szavakat két szóval fordít: *koladzó* nála *insequitur (et) insimulat* (megtámad és okol), *aitiaomai* nála *arguo et voco* (állít és nevez) és még sok egyéb. A klasszika-filológia művelői eléggé eltérő módon ítélik meg Cicerónak ezt az eljárását. Van, aki szerint Cicero azért alkalmaz egy helyett több szót, mert megfelelő latin szó hiányában csak így tudja visszaadni a görög jelentést (Poncelet 1957: 253–7). Mások úgy gondolják, hogy Cicero ezeken a helyeken a szó általános jelentése helyett a pontos szövegbeli (aktuális) jelentést akarja megadni, azt, amelyik a szerző elképzelésének is megfelel (Widmann 1968: 142).

Ismeretei biztosan voltak erre vonatkozólag, hiszen olvashatta Arisztotelésznek *Poetika* című munkáját, amelynek XIX. fejezetében a filozófus a szavak jelentése mellett a mondatok (*logosz*) sokféle értelmével (kivánság, elbeszélés, fenyegetés) is foglalkozik. Kijelenti, hogy a színészeknek nagyon jól kell ismereniük ezeket a megkülönböztetéseket, de a költőknek nem szabad fölronni, ha kiderül munkáikból, hogy tájékozatlanok ezekben a (nyelvi) kérdésekben. Senki se hibáztassa ezért Prótagorászt, amikor úgy véli, hogy az Iliász első sora (*Istennő, haragot zengj, –* Devecseri Gábor ford.), nem kérés, vagy ima, ahogy Homérosz gondolja, hanem felszólítás, hiszen a mondat szavai egy cselekvés elvégzésére szólítanak fel. Prótagorász nyilván a mondat alaki tulajdonságaira utal, véli Arisztotelész, de a kérdést további elemzés nélkül hagyja. Annyi mindenesetre világos az elmondottakból, hogy Arisztotelész szövegének ismeretében a jó szónoktól és a jó fordítótól el lehetett várni, hogy fölfigyel a beszélő szándékaira, és a szavak jelentését ilyen szövegbeli és nagyobb összefüggésekből származó ismeretek bevonásával állapítja meg. Nem könnyű ilyenkor megtalálni azt az egyetlen szót, amelyik pontosan az így kihámozott jelentést tudja kifejezni, de Cicero szerint a szónok fordítónak nem is kell csak egyetlen szóval az eredetit visszaadni:

... nec tamen exprimi verbum a verbo necesse erit, ut interpretes indiseri solent, cum sit verbum quid idem declaret magis usitatum, equidem soleo etiam, quod uni Graeci, si aliter non possum, idem pluribus verbis exponere ...” (*De fin.* III. 15)

... De nem is kell szóról szóra fordítani, mint az ügyetlen fordítók szokták, ha van azonos jelentésű, használatosabb kifejezésünk. Én bizony azt is megteszem, hogy azt, amit a görög egy szóval mond, ha másképp nem lehet, több szóval fejezem ki....” (Cicero 1983: 248. Némethy Géza ford.)

Müller szerint Cicero stilisztikai szempontokat követ, amikor egy szót több szóval fordít. Erre utal szerinte eljárásának gyakorisága, de az is, hogy hasonló megoldásokat korának más írói is alkalmaznak. A több szó használatát hangsúlyozó stilisztikai szempontra nem nehéz idézeteket találni Cicero munkáiban: „... illustris est autem oratio, si et verba gravitate delecta ponuntur et ... et duplicata et idem significantia. ...” (*Partes or.* 20) „– akkor ékes a beszéd, ha

értékükben szép szavakat használunk, ... megkettőzve, azonos jelentéssel ...” (H. Gy. ford.), illetve: „... unam rem declarari volo, sed utior, ut quam maxime significem, pluribus. ...” (*Tusc.* II. 20, ld. Havas 1987:130) – „... egy dolgot akarok jelölni, de, hogy jelölésem minél teljesebb legyen, több szót használok. ...” (H. Gy. ford.)

Amikor Cicero egy szót következetesen nem egyetlen szóval fordít, hanem a neki megfelelő szinonimákat váltogatja, vagy amikor egyetlen szót két szóval ad vissza, akkor tulajdonképpen még a szó szerinti fordítás keretein belül marad, hiszen mindig egy szót vesz lefordítandó egységnek. Módszerében ugyanakkor mégsem a tolmács eljárását követi, nem mechanikusan helyettesít szót szóval, hanem váltogatja a megfeleltetéseket, mert nem az aktuális szóalakat tekinti a fordítás egységének, hanem annak aktuális jelentését. A *De legibus* egyik helyén megemlíti, hogy mindig a jelentéseket fordítja, „ha nem akar tolmácsolni”, de ezzel a döntésével az is együtt jár, hogy ugyanazt a szót nem mindig ugyanazzal helyettesíti.

6.2. Szókapcsolatok és szórend

A jelentés érvényesítése mellett a szónok fordítására az is jellemző, hogy az eredeti szöveg stílusformáit és alakzatait is megtartja. A latin *forma* és *figura* értelmezése eltérő lehet, mindkettő jelenthet stílusnemet, de a *forma* jelölheti a ritmusváltozatot, a szavak elrendezését, a szöveg fölépítését is, azaz olyan kategóriákat, amelyek a retorika körébe tartoznak. A szavak nem következetesen azonos fordítása mellett ugyancsak fordítói eljárásnak tekinthető Cicerónak az a megoldása, hogy a szavak sorrendjén nem egy hatásosabb elrendezés kedvéért változtat, hanem csak azért, mert szerinte az eredeti görög szórend nem volt természetes vagy nem volt logikus. Jellemző példát találunk erre az eljárására a *Timaiosz* egyik mondatának fordításában: „... A Földet pedig, ..., *örévé és mesterévé tette az éjjelnek és a nappalnak.* ...” (Platón 1984 III: 338. Kövendi Dénes ford.), Cicerónál ez a mondat így hangzik: „... A Földet pedig, ..., *mesterévé és örévé tette a nappalnak és az éjjelnek.* ...” (H.Gy. ford.) A második változtatás kétség kívül arra a nyelvi követelményre vezethető vissza, hogy a két ellentétes jelentésű szó a nyelvszokás alapján a latinban itt (a görögtől eltérően) csak ilyen sorrendben mondható. Az első változtatásra viszont nem a nyelvi szokás készítette Cicerót, hanem az a megfontolás, hogy őrizni csak olyasmit lehet, ami már előbb létrejött. Ez a változtatás Platónnal szemben az ő megfogalmazását igazolja.

Hasonló módon nyelven kívüli tudásra támaszkodó fordítói szempont készíti Cicerót a sorrend megváltoztatására akkor is, amikor történelmi vagy egyéb ismeretei követelik ezt meg tőle. A mezőgazdasági munkálatokat pontosan elvégzésük természetes sorrendjében adja meg. „Mert azoknak [az állatoknak] tudomásuk sincs arról, hogy mikor kell a növényeket *vetni, művelni*, időben *learatni, betakarítani*, sem pedig, hogy mikor kell a magtárban gondosan *elraktározni*” (Cicero 1985: 170. Havas László ford.). Szókratész védőbeszédében Platón az alábbiakat mondja a halálra ítélt filozófussal: „... Vagy azt, hogy együtt lehettek Orpheusszal, Muszaiossal, *Hésziodossal meg Homérosszal*,

ugyan mennyiért nem adnátok sokan ...” (Platón 1984 I.: 438. Devecseri Gábor ford.). Cicero fordításában a két utolsónak említett költő – a történelmi tényeknek megfelelően – fordított sorrendben szerepel. Ilyesmire másutt is gondosan ügyel (Cicero 1985: 170. Havas László ford.)

A szórendi változtatásokat néha csak stilisztikai szempontokkal lehet értelmezni. Jellemzően ezek közé tartozik az az eljárása, hogy az igei állítmányt rendszeresen a „mondatok” (a körmondatok belső szakaszainak, a kólonoknak és a kommáknak a) végére helyezi. Cornificius szerint az ige tulajdonképpeni helye a latin mondat közepén van, mert így tartja össze a legjobban a mondat egyéb részeit. Ettől az ún. konjunkciós helyzettől az irodalmi műben két módon lehet eltérni: vagy adjunkciót alkalmazunk, és akkor az igét a szakasz elejére vagy végére helyezzük, vagy pedig diszjunkciót úgy, hogy az ige mindig a szakasz végére kerül, de ilyenkor az állítmányok csak szinonim alakok lehetnek. A konjunkció Cornificius szerint tömörítésre ad lehetőséget, a diszjunkció ünnepléses hatást kelt (Cornificius 1987. 4. könyv XXVII. 38): Nem meglepő, hogy a stílushatásokat mesteri fokon használó Cicero ezt az utóbbi szórendet kedveli a fordításaiban.

A szórendi változtatásokkal előidézhető hatásokat Cicero akkor lépi túl jelentősen, amikor kibővíti vagy egyszerűsíti szövegeit. Aratosz *Égi jelenségek* című költeményének átültetésében egy sort néha több sorral, de helyenként akár három sort is egyetlenegy sorral ad vissza. Versfordításokban nem szokatlan az ilyen eljárás, de Cicero a prózafordításait is sokszor betoldásokkal egészíti ki. Platón *Timaios* szának egy mondatát például így fordította Cicero: „... ex quo efficitur ut sit necesse hunc quem cernimus mundum simulacrum aeternum esse alicuius aeterni...” (Cicero 1908. II: 7. kiemelés H. Gy.) „...ebből az következik, hogy az általunk érzékelt világ szükségszerűen örök képmása valami örökkévalónak” (H.Gy. ford.). Az aláhúzott szavak megfelelői az eredetiben nem találhatóak meg, a magyar nyelven kiadott Platónban ez a mondat így hangzik: „S ha ez így van, akkor ez a világ szükségképpen képmása valaminek” (Platón 1984. III: 326. Kövendi Dénes ford.). Ez a fordítás pontosan megfelel a kiemeléseket nem tartalmazó latin mondatnak. A betoldott szavak nem változtatják meg lényegesen a mondat jelentését, a *quem cernimus* (amelyet érzékelünk) biztosan nem, és az egész szöveg ismeretében az *aeternum* kétszeres betoldása sem, de a mondat ilyen átfogalmazása már csak egy Cicero szerinti teljesebb értelmezés és egy teljesebb csengésű mondat kialakításának igényével okolható meg. (Egyébként a szöveg korábbi mondatai alapján a változtatás nem tekinthető teljesen jogosulatlannak.)

A *Tusculumi beszélgetésekben* Cicero Szókratész védőbeszédéből is idéz részleteket. Az eredeti szövegben a filozófus csak általában fordul a bírákhoz, amikor másvilági elképzeléseit mondja el nekik, de Cicero változtat az általánosításon és a megfelelő helyen *iudices qui me absolvistis* (ti, bírák, akik fölmentettek engem) betoldással módosítja az eredetit. A kibővített megnevezést néha az emelkedett stílus kifejezőmódja követeli meg, pl. *az alkotó* helyett *ama világteremtő isten* vagy *ennyi sok mű ama alkotója* stb.

A szónok tehát nem ragaszkodik a szavakhoz a fordításában, kötetlenebbül

és nem szó szerint fordít, de túlzás lenne azt állítani, hogy Cicero bármit megengedhetőnek tart. A szónok-fordítónak is meg kell őriznie a szöveget, csak nem a szó szerinti egyezés szintjén, hanem a szövegalkotás más tényezőihez kapcsolódva. A fordítással Cicero szerint a szükséges azonosság akkor érhető el a legjobban, ha a forrásnyelv szövegét megfelelő módon értelmezve úgy alakítja ki a fordító, hogy azt az új olvasó mint neki szükséges olvasmányt fogadja be. Ezért az ő fordítási módjában mindig meghúzódik valamilyen értelmezés és egy olyan szövegalkotás, amelyik tekintetbe veszi a szöveg felhasználásának új körülményeit.

6.3. Cicero körmondatai

Cicero fordítási elveinek összefoglalása előtt két hosszabb szövegrészen (két terjedelmesebb körmondaton) érzékeltetjük, mit jelent nála az *adjunkció*, amelyet a szónoki fordító részéről megengedhetőnek, vagy talán szükségesnek tart. A szövegrészek Platón *Allam* című művének magyar fordításából valók (Platón 1984 II: 567, 589–590. ford. Szabó Miklós). Cicero Platón-fordításai a *De re publica* és a *De divinatione* című munkájában találhatók (Cicero 1960, 1938). A latin szövegváltozat mindkét esetben jellemző példája Cicero fordítási módjának. Cicero fordítási módszerét az első esetben a *De re publica* megjelent magyar fordításának segítségével fogjuk szemléltetni (Cicero 1995. ford. Hamza Gábor), a második példa esetében saját fordításunk segítségével. A magyar megfelelőket mindegyik esetben dokumentum értékű fordításnak tekintjük.

Platón

Ha a demokratikus állam megszomjazik a szabadságra,
de rossz pohárnokok állnak az élén,

s így az illő határt túllépve megszezegszik a színbortól:

ilyenkor a vezetőket,

ha nem elég kezesek, s

nem engednek neki korlátlan szabadságot,

fenyítéssel sújtja, s rosszindulatot és oligarchikus érzületet vet a szemükre.

(1984 II: 567. Szabó Miklós ford.)

Cicero

Amikor a nép telhetetlen, szabadságra szomjazó torka kiszáradt,
és önmaga rossz pohárnokok kezében lévő,

a szabadságot nem mértékkel keverve,
hanem túlságosan tisztán szomjasan hörpintette fel,

akkor a tisztségviselőket és a vezető férfiakat

üldözi, rágalmazza és gyanúsítja – amennyiben azok nem túlságosan is enyhék és elnézőek

és a szabadság italát nem teli kehelyből nyújtják neki –

üldözi őket és hatalmaskodóknak, királyoknak, zsarnokoknak nevezi.

(1995: 106. Hamza Gábor ford.)

Cicero körmondata megfelel Platón eredetijének, de annál teljesebb és kiegyensúlyozottabb. Az igék a kólonok végén helyezkednek el, a teljesebb ritmus biztosításához a hasonlatok terjedelmesebbek lettek, és kettőzéseket tartalmaznak. Platón körmondatában a megszemélyesített demokratikus [város]állam megszomjazik a szabadságra, de (a rossz vezetők miatt) megrészegszik ennek túlzott fogyasztásától, ennek következtében fenytéssel sújtja a (nem eléggé kezes) vezetőket és oligarchikus érzületet vet a szemükre. Cicero átveszi Platón szóképeit, de átalakítja őket. A demokratikus [város]állam annyira görög politikai rendszer, hogy Rómában idegenül hangzik. A hazai szokásoknak teljes mértékben a „szénátus és római nép” felelt volna meg, de a rövid „nép” is elegendő. Platónnál a rossz pohárnokok ténykedése és a mértéktelen fogyasztás következtében a megszomjazást lerészegedés követi. Cicero hatásosabbá és teljesebbé teszi a képet: a megszomjazást nála a telhetetlen és kiszáradt torok helyettesíti, amely úgy lépi át az illő határt, hogy nem a megfelelően kevert, hanem a tiszta bort hörpinti fel. A nem kezes vezetőkből nála az enyhe és nem eléggé elnéző (nem eléggé korrupt) tisztségviselők és vezető férfiak lettek, akik a szabadság korlátozása helyett nem teli serlegből nyújtják az italt. A körmondatot nyitó platóni hasonlat tehát Cicerónál is megvan, de az élesebbre színezett képek végig megmaradnak a körmondatban a bevezető szakasztól kezdve a zárásig. A mondanivalón Cicero semmit sem változtat, a gondolatok menetét és a kifejezési módokat is megtartja, de kibővíti őket, a képeket szemléletesebbé domborítja és teljesebbé teszi a körmondat ritmusát. Módszerét nevezhetjük bővítésnek, szemléletesebb megfogalmazásnak, konkretizálásnak, azaz olyan eljárásnak, amely nem az írott szöveget, hanem annak jelentését őrzi meg. Szövege annyira követi az eredetit, hogy nem tekinthető parafrázisnak, de újraköltésnek sem. Megfogalmazásának egyéni jellege viszont már a fordításnak nevezhető eljárás határán áll.

A második szövegrész még a bemutatottnál is terjedelmesebb körmondatot tartalmaz:

Platón: Ha ellenben valaki egészségesen és józanul él, s úgy hajtja álomra a fejét, hogy lelkének a gondolkodó részét előbb felébreszti, jól tartja szép gondolatokkal és elmélkedésekkel, s így tisztába jön önmagával – a vágyódó részt pedig sem nélkülözni, sem tobzódni nem engedi, hogy lepihenjen, s örömeivel vagy fájdalomával ne zavarja a lélek legjobb részét, hanem engedje, hogy az tisztára csak önmagában vizsgálódhasson, s törekedhessen annak az észrevezésére, amit nem tud, akár a múlttól, akár a jelenről, akár a jövőről van szó – s ha az illető ugyanígy az indulatos lélekrészt is lecsendesíti, s nem másokkal való összezördülés után, felindult lelkiállapotban alszik el, hanem a két lélekrészt megnyugtatja, ama harmadikat pedig, amelyben a gondolkodás lakozik, megmozgatja, s úgy tér nyugovóra: hidd el, ebben az esetben nemcsak az igazságot tudja a legjobban megragadni, hanem az álmoképei is ilyenkor kerülnek legkevésbé ellentétbe a törvényekkel. (1985 II. 589. Szabó Miklós ford.)

Cicero: Ha valaki józanul, visszafogott módon élve csendesen tér nyugovóra és a léleknek azt a részét, amelyik a józan észet szolgálja kielégítetten és jó gondolatokkal telítve fölébresztette és fölkelte és a léleknek azon része számára, amelyik az élvezetét, sem bőséggel, sem hiánnyal nem szolgál (mindkettő ugyanis elhomályosítja a lélek erejét, akár hiánnyal küzd, akár bőségben él), és ha a lélek harmadik része, amelyben a harag tüze ég, megnyugodott és visszafogott állapotban van, akkor megtörténik, hogy a két megfontolatlan rész elnyomásával lángot vet az ész harmadik része, élelmet és tápot ad az álmhoz, és akkor nyugodt és igaz álomképei lesznek. (H. Gy. ford.)

Ez a szövegrész is egyetlen körmondat, de terjedelmében és fölépítésében eltér az elsőtől. Az eddig tárgyalt jellegzetességek közül Cicero szövegében itt csak egyetlenegy szinonimikus szóismétlést találunk (*fölébresztette és fölkelte*), de a részletesebb elemzés további sajátságokra is rámutat. Megfelelő összehasonlítási lehetőségeket kapunk, ha a körmondat tartalmát elemi állításokra bontjuk szét és ezeket állítjuk egymás mellé úgy, hogy kapcsolódásaik jellegét is föltüntetjük. Mivel ezekben az elemi állításokban bizonyos állandók (főnevek/névszók) rendszeresen ismétlődnek, célszerű lesz, ha ezeket betűkkel helyettesítjük. Az állítások predikátumait egyszerű vagy határozóval bővített igék jelölik.

Az állandók:

x = valaki,
y = a lélek gondolkodó része,
w = a lélek vágyódó része,
r = a lélek indulatos része,
q = ismeretlen múlt, jelen jövő,
I = az igazság,
A = jó álmokép,
A'' = nyugodt és igaz álmokép.

Az elemi kijelentések állandókat tartalmazó (zárójeles) részében az első állandó mindig az alany, a második a predikátumtól még megkívánt kiegészítő rész.

Platón

Ha egészségesen él (x)
és₁ józanul él (x)
és₂ álomra hajtja a fejét (x)
de előbb felébreszt (x, y)
és₃ jóllakat szép gondolatokkal (x, y)
és₄ jóllakat szép elmélkedéssel (x, y)
és₅ így tisztába jön önmagával (x)
és₅ nem engedi nélkülözni (x, w)
és₇ nem engedi tobzódni (x, w)

azért hogy

Cicero

Ha józanul él (x)
és₁ visszafogottan él (x)
és₂ csendesen tér nyugovóra (x)
és₃ kielégít (x, y)
és₄ ébreszt jó gondolatokkal (x, y)
és₅ nem szolgál bőséggel (x, w)
és₆ nem szolgál hiánnyal (x, w)
mert elhomályosít (w, y)
és ha

lepihenjen (w)	megnyugodott (r)
<i>és_I</i> nem zavar (w, y)	<i>és</i> visszafogott (r)
<i>és_{II}</i> önmagában vizsgálódik (y)	
<i>és_{III}</i> törekszik észrevenni (y, q)	
<i>és ha</i> lecsendesít (x, r)	<i>akkor</i> elnyom (x, (w+r))
<i>és</i> megnyugtat [y, (w+r)]	
<i>és</i> megmozgat (x, y)	<i>és</i> kigyullad (y)
<i>és</i> elalszik (x)	<i>és</i> tápot ad álomhoz (y)
<i>akkor</i> megragad (x, I)	<i>akkor</i> rendelkezik (x, A ^{''})
<i>és</i> birtokol (x, A)	

Az elemi kijelentésekkel csak korlátozott mértékben lehet két szöveget összehasonlítani. Mivel a fölhasznált egységek (az állandók, a predikátumok és a kapcsoló elemek) logikai-szemantikai tulajdonságokat jelölnek, nem a szövegek írott formáját állítják egymás mellé, hanem a tartalmukat, a mondanivalót. Mindkét szövegben végig ugyanazok az állandók szerepelnek (az A^{''} az A-t és I-t közösen jelöli), tehát mindkét szöveg azonos dolgokról szól. A predikátumok néhány esetben eltérnek ugyan, de ez az eltérés a már eddig is tapasztalt szinonimikus különbségekből adódik: *álomra hajtja a fejét* – *nyugovóra tér*; *jóllakat* – *kielégít*; *nem enged nélkülözni/tobzódni* – *nem szolgál hiánnyal/bőszéggel*; *lecsendesít* – *elnyom*; *megmozgat* – *tápot ad*; *birtokol* – *rendelkezik*. Igazi eltéréseket a két körmondat fölépítésében találunk. Mindkettőben egy *ha* – *akkor* logikai implikáció nyelvi kifejtését kaptuk, de nem azonos fölépítésben. Platón körmondata *ha, és ha* – *akkor* elrendezésű, Ciceróé egy *ha, és ha* – *akkor, akkor* fölosztásban adja ugyanazt a mondanivalót. Platón körmondatában a két feltételt csak egy következmény követi, míg Ciceróéban kettő. Platón mondatában a feltétel-rész eléggé hosszúra sikerült, ennek mindkét része eléggé terjedelmes, már-már magyarázkodásnak ható kifejtéseket tartalmaz, melyeket aztán egy rövid következmény zár le. Cicerónál a feltétel rész összefogottabb, predikátumainak értelme tágabb, így feltevései lerövidültek. Az állandók kapcsolódásából adódó csoportok Cicerónál egységesebbek. A második következmény beiktatásával a befejező rész csak valamivel lett hosszabb, de az egész körmondat arányosabbá, kiegyensúlyozottabbá és áttekinthetőbbé vált.

Összegzés

A Cicero-szövegek hátterét és forrásait kutató klasszika-filológusok sokféleképpen jellemezték Cicero fordítói tevékenységét. Van, aki a szónoki foglalkozására való felkészülésnek tartja kezdeti fordításait (Cuendet 1933: 321), van aki nem is tartja fordítónak Cicerót, mert igazi fordítások helyett csak átírta forrásmunkáit és parafrázisok formájában fogalmazta újra az eredeti szövegek tartalmát. Ezzel kapcsolatban mások arra utalnak, hogy Cicero nem hagyja bizonytalanságban az olvasót. Ha fordít, akkor ezt az *ut est apud* kifejezéssel jelzi, ha pedig parafrázist ír, akkor megelégszik a szerzőre való egyszerű utalással (Widmann 1968: 234). Abban mind megegyeznek, hogy Cicero a jelentésre összpontosít

és ennek pontos közvetítése érdekében bővít vagy egyszerűsít, de mindenképpel arra fordít nagy gondot, hogy körmondatainak elegáns megszerkesztettsége mindig feleljen meg stílusa emelkedett és hibátlan latinságának. Ezt Cuendet szerint néha túlzásba is viszi, úgy, hogy esetenként inkább változtat, mint megőriz, és inkább törekszik a megértésre, mint egy szó szerinti beszámolóra (Cuendet 1933: 393). Müller különbséget tesz Cicero kisebb és nagyobb fordításai között. Míg az előbbiekre szerinte a szabad átültetés inkább jellemző, hosszabb munkáiban (pl. a *Timaios*szban) fordításának pontosságával sokszor a szó szerinti azonosságot éri el. Amennyiben a fordítótól nem azt várjuk el, hogy az eredetivel azonos szöveget adjon, hanem hogy azt lényeges azonosságában (Wesensgleichheit) közvetítse, akkor Cicerót jó fordítónak kell tekintenünk (Widmann 1968: 307).

Cicero fordítási elveinek központi gondolatát valahol a tolmácsolás és a fordítás viszonyáról írt soraiban, valamint a fordítás szükségességéről kifejtett véleményében kell keresnünk. Nincs szerző, aki a tolmácsolást olyan élesen szembeállítaná a fordítással, mint ő. Számára a tolmácsolás nem egyszerűen rossz fordítás, hanem olyan tevékenység, amely nem mérhető össze a szónok fordítói munkájával. A tolmácsolás ugyanis egy jól meghatározott (jól meghatározható) szituáció következménye, amelyben a tolmács „nem térhet ki” a tolmácsolás elől. Nem dönthet arról, hogy tolmácsol-e vagy nem, mert egy olyan kétoldali elvárásban helyezkedik el, melynek mindkét „fele” egyformán érdekelt a tolmácsolásban. A tolmácsolásról nem a tolmács dönt, hanem azok a kényszerítő körülmények, amelyek ennek igényét megteremtik, és kész helyzetet teremtenek hozzá. A fordító ezzel szemben egészen más világban mozog. Nincs kényszerhelyzetben, nincs meg a két fél, mely egyformán megkövetelhetné tőle, mit és hogyan fordítson, mert nem mások kényszerítő elvárása, hanem saját döntése alapján szánja rá magát a feladatra. Ő határozza meg – az üzleti megrendelés körülményeit most természetesen figyelmen kívül kell hagyni, – milyen szöveget vegyen elő, és milyen indítékokból fordítsa azt le. A fordításra érdemes szöveg és a fordítását olvasó közönség úgy létezik a számára, hogy ezek meglétéről is ő dönt. Cicero a művelt rómaiban látta a maga olvasóját, akit érdekelnek a filozófia, a politika és az erkölcs kérdései, aki ha tud is görögül, anyanyelvén is szívesen elolvas ilyen tárgyú szövegeket, ha egyértelmű szókinccsel, világosan és megfelelő latinsággal vannak megfogalmazva.

Cicero a tolmács szó szerinti fordításával szemben nem az írott szöveget fordítja, hanem annak jelentését őrizi meg új formában. A szöveg kialakítása közben előfordulhat, hogy szó szerint írja át a szöveget, de ilyen megoldásokra mindig az adott körülmények kényszerítik rá. A tartalom hiánytalan visszaadása mellett jól láthatóan sosem törekszik arra, hogy az eredeti szöveget szó szerint is megőrizze. Megtartja a gondolatokat, pontosan követi a kifejezési módokat, de ezeket anyanyelvének szokásai szerint, saját stilisztikai elképzeléseit követve úgy alakítja át, hogy hatni tudjon olvasóira. Fordításaiban sok jó példa található arra vonatkozólag, milyen mértékig változtathatja meg a fordító az eredeti szöveget úgy, hogy munkája még fordításnak legyen nevezhető. A fordítások történetében minden bizonnyal ő az első, aki – mai kifejezéssel élve – egyfajta explicitációs módszert (ld. Pápai 2002) használva alakított át

görög szövegeket olvasmányos latin szövegekké. A tolmácsolást lebecsülő nézetei miatt viszont nem foglalkozik azzal a (fontos) kérdéssel, hogyan tarthatja meg a fordító a jelentést úgy, hogy az eredeti szöveget szó szerint is a lehető legjobban megőrzi. A jó fordító ilyen irányú erőfeszítéseire Szent Jeromos bibliafordításában találhatunk példákat.

Irodalom

- Atzert, C. 1908. *De Cicerone interprete graecorum*. Diss. Göttingen.
- Benjamin, W. 1923. *Die Aufgabe des Übersetzers*. In: Störig, H. J. 1963. 182–195.
- Cuendet, G. 1933. *Cicéron et Saint Jérôme traducteurs*, *Revue des Études Latines* XI. 380–400.
- Fjodorov, A.V. 1953. *Vvegyenyije v tyeoriju perevoda*. Moszkva: Izd. lityeraturi na inosztrannih jazikah.
- Havas L. 1987. *Jegyzetek a De signis-hez*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Humboldt, W. 1816: *Einleitung zu Übersetzung des „Agamemnon“*. In: Störig, H. J. 1963. 71–96.
- Kelly, L. G. 1979. *The True Interpreter. A History of Translation. Theory and Practice in the West*. Oxford: Basil Blackwell.
- Klaudy K. 1997. *Fordítás I. Bevezetés a fordítás elméletébe*. Budapest: Scholastica.
- Lassi V. 1967. *Bevezetés a Somnium Scipionis és Cato maiorhoz*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Mounin, G. 1963. *Les problèmes théoriques de la traduction*. Paris: Gallimard.
- Müller, H. 1964. *Ciceros Prosaübersetzungen*. Diss. Marburg.
- Norton, G. P. 1984. *The ideology and language of translation (in renaissance France and their humanist antecedents)*. Geneve: Libraire Droz.
- Ortega y Gasset 1937. *Miseria y splendor de la traducción*, (Glanz und Elend des Übersetzens) In: Störig, H. J. 1963. 323–347. Magyarul in: Ortega y Gasset 2000. *Hajótöröttek könyve*. Nagyvilág. 127–158. (fordította: Scholz László).
- Pápai Vilma 2002. Az explicitációs hipotézis vizsgálata (doktori értekezés vitája) *Fordítás-tudomány* IV. évf., 1.szám. 97–122.
- Poncelet, R. 1957. *Cicéron traducteur du Platon*. Paris.
- Schleiermacher, F. 1813: *Über die verschiedenen Methoden der Übersetzung*, In: Störig, H. J. 1963. 36–70.
- Steiner, G. 1975. *After Babel. Aspects of Language and Translation*. London: OUP.
- Störig, H. J. 1963. *Das Problem des Übersetzen*. Stuttgart: Henry Goverts Verlag.
- Widmann, S. 1968. *Untersuchungen zur Übersetzungstechnik Ciceros in seiner philosophischen Prosa*. Diss. Tübingen.

Források

- Aristoteles 1979. *Poetik*. Leipzig: Reclam.
- Cicero 1903. *De optimo genere oratorum*. Oxford: OUP. (angol fordítás: A.S. Wilkins).
- Cicero 1903. *Partes orationis*. Oxford: OUP. (angol fordítás: A.S. Wilkins).
- Cicero 1908. *Timaeus*. Editio Major. Fasc. 1. Leipzig: Teubner. (német fordítás: O. Plasberg) 156–196.
- Cicero 1915. *Academica*. Leipzig: Teubner. (német fordítás: O. Plasberg).
- Cicero 1918. *Tusculanae disputationes*. Leipzig: Teubner. (német fordítás: M. Pohlenz).
- Cicero 1938. *De divinatione, De fato*. Leipzig: Teubner. (német fordítás: O. Plasberg, W. Ax).
- Cicero 1960. *De re publica*. Leipzig: Teubner. (német fordítás: K. Ziegler).
- Cicero 1961. *De oratore*. I–III. Paris: Les belles lettres.
- Cicero 1967. *De finibus bonorum et malorum*. Cambridge, Mass.: Harvard-Univ. Press. (angol fordítás: H. Rackham).
- Cicero 1983. A legfőbb jóról és rosszról (részletek). In: Steiger K. (szerk.) *Sztoikus etikai antológia*. Budapest: Gondolat Kiadó. (fordította: Némethy Géza) 241–314.
- Cicero 1985. *Az istenek természete*. Budapest: Helikon. (fordította: Havas László).
- Cicero 1987. A szónok. In: *Cicero válogatott művei*. Budapest: Európa. 203–286 (fordította: Kárpát Csilla) 203–286.
- Cicero 1995. *Az állam*. Budapest: Akadémiai Kiadó. (fordította: Hamza Gábor, a *Somnium Scipionis* című részt fordította: Havas László)
- Cornificius, A. C. 1987. *Herenniusnak ajánlott retorika*. Budapest: Akadémiai Kiadó. (fordította: Adamik Tamás).
- Lucretius Carus 1927. *De rerum natura*. Leipzig: Reclam.
- Platón 1984. Állam. In: *Platón Összes művei* II. Budapest, Európa Könyvkiadó, (fordította Szabó Miklós) 5–649.
- Platón 1984. Phaidrosz. In: *Platón Összes művei* II. Budapest, Európa Könyvkiadó, (fordította Kövendi Dénes) 711–809.
- Platón 1984. Timaiosz. In: *Platón Összes művei* III. Budapest, Európa Könyvkiadó, (fordította Kövendi Dénes) 307–411.
- Platón 1984. Szókratész védőbeszéde In: *Platón Összes művei* I. Budapest, Európa Könyvkiadó, (fordította Devecseri Gábor) 399–441.